

॥ श्री हरिः ॥

अवधविहारी संस्कृत महाविद्यालयः, रहीमपुरः, खगडिया
अङ्गीभूतः

कामेश्वरसिंह दरभंगा संस्कृत विश्वविद्यालयः, द्वारभङ्गाः ।

शास्त्री-प्रतिष्ठा, द्वितीय खण्डः

विषयः-साहित्यम्, अनिवार्य

प्रथम-पत्रम्, अनिवार्य दर्शनम्, म।

"तर्कसंग्रहः"

[प्रत्यक्षपरिच्छेदः-न्यायबौद्धिनीसंवलितः]

पृथिव्यादित्रिकं निरूप्य वायुं निरूपयति -

रूपरहितस्पर्शवान् वायुः । स द्विविधः । नित्योऽनित्यश्च
नित्यः परमाणुरूपः । अनित्यः कार्यरूपः । पुनस्त्रिविधः -
शरीरेन्द्रियविषयभेदात् । शरीरं वायुलोके । इन्द्रियं स्पर्शः ।
ग्राहकं त्वक् सर्वशरीरवर्ति । विषयो वृक्षादिकम्पनहेतुः ।
शरीरान्तःसञ्चारी वायुः प्राणः । स त्रैकोऽप्युपाधिभेदात्
प्राणापानादिसंज्ञां लभते ।

आधार्यः -

रूप से रहित हो और स्पर्शवाला हो,
ऐसा द्रव्य वायु है । वह दो प्रकार का होता है -
नित्य और अनित्य । नित्य वायु परमाणुरूप और अनित्य
वायु कार्यरूप है । कार्यरूप अनित्य वायु पुनः तीन
प्रकार के होते हैं - शरीर - इन्द्रिय और विषय ।
शरीरात्मक वायु वायुलोक में होता है । वायवीय इन्द्रिय
त्वचा है, जो स्पर्श का ग्राहक है और सम्स्त शरीर
में व्याप्त है । विषय के रूप में वायु वह है, जो
वृक्षादि के कंपन का हेतु बनता है । वह शरीर
के अन्दर सञ्चरण करनेवाली विषयभूत वायु
प्राण है ।

वह प्राणवायु एक होता हुआ भी हृदय आदि उपाधि के भेद से पंच प्रकार का होता है और प्राण-अपान-समान-व्यान और उदान संज्ञा को प्राप्त कर जाता है।

न्यायबोधिनी व्याख्या -

इतः पूर्वं पृथिव्यादीनि त्रीणि निरूपितानि, अनन्तरं मन्त्रं भू वायुं निरूपयति -
रूपरहितस्पर्शवान् वायुः । रूपरहितत्वे सति स्पर्शवत्त्वं वायोरलक्ष्णम् । रूपरहितत्वे सति स्पर्शवत्त्वं वायोरलक्ष्णमिति अत्र सति-सप्तमी विशिष्टार्थः, तथा च रूपरहितत्वे-विशिष्टस्पर्शवत्त्वं वायोरलक्ष्णमित्यर्थः ।

एतदेव पुनः स्फुटतया व्याख्यातुमाह - सति सप्तम्या विशिष्टार्थकतया सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावविशिष्टस्पर्शवत्त्वं वायोरलक्ष्णम्-अत्रायं भावः -

यस्याभावो भवति स प्रतियोगी कथ्यते ।
यस्मिन्नभावो भवति सोऽनुयोगी कथ्यते । यथा - भूतले घटो नास्ति इत्यत्र भूतले घटस्याभावः कथ्यते, तस्मात् घटः प्रतियोगी भूतलवृत्तानुयोगी भवति । एवं यदा घटः प्रतियोगी तदा प्रतियोगिता घटनिष्ठः । अनुयोगी भूतलं वर्ततेऽतोऽनुयोगिता भूतलनिष्ठः । इमे एव प्रतियोगिता-ऽनुयोगिते पूर्व नाममात्रेण सङ्केतिते लक्ष्यलक्ष्यता-वच्छेदकस्वरूपव्याख्यायाम् ।

एवमेव रूपं नास्तीति रूपभावस्य प्रतियोगिरूपम् । प्रतियोगिता रूपनिष्ठः । यथा - लक्ष्यतावच्छेदकं पृथिवीत्वं तथैव यद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगी स धर्मः प्रतियोगितावच्छेदकः ।

अत्र रूपत्वधर्मावच्छिन्नः 'प्रतियोगी' वर्तते इति
"रूपत्वं" प्रतियोगितावच्छेदकम् ।

यौ धर्मौ यस्या अवच्छेदकः सा तद्धर्मावच्छिन्ना ।
इति द्वितीयमियमेन. रूपत्वधर्मः रूपनिष्ठायाः प्रतियोगिता-
या अवच्छेदकस्तस्माद् रूपनिष्ठा प्रतियोगिता रूपत्व-
धर्मावच्छिन्ना । प्रतियोगिताया निरूपकः अर्थात् -
प्रयोजक "अभावो" भवति । नह्यभावज्ञानमन्तरा प्रति-
योगिताया निरूपणं भवितुमर्हति ; यतोहि तत्रैव
प्रतियोगिता तिष्ठति यस्याभावो गृह्यते इतः सुतरामेतद्
आयाति यत् अभावः प्रतियोगितायाः प्रयोजक इति ।
तथा च प्रतियोगिताया निरूपकौडगावो गवतीति
सिद्धम् । एवं तस्मिन्नेव निरूपकत्वार्थे कप्रत्ययं
विधाय "प्रतियोगिता निरूपक" इत्यस्मिन्नर्थे "प्रतियोगिताकः"
इति कथ्यते नर्त्यैः ।

तथा चैतदायातं यत् रूपत्वावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकाभावो रूपाभावशब्देन कथ्यते ।
तथा चैतादृशरूपाभावविशिष्टो यः स्पर्शस्तद्वत्त्वं
वायोर्लक्ष्यम् । स्पर्शे रूपाभाववैशिष्ट्यं (युक्तत्वं)
सामानाधिकरण्यासम्बन्धेन - अर्थात् - "यस्मिन्नाधिकरणे
रूपाभावो भवति तत्रैव चैत् स्पर्शो भवेत्, तदा स्पर्शो
रूपाभावविशिष्टो भविष्यति सामानाधिकरण्यासम्बन्धेन,
यथा - रूपाभावो वर्तते वायो, तत्रैव स्पर्शोऽपि वर्तते
इति रूपाभावविशिष्टः स्पर्शो जातः । तथा च
रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव (रूपाभाव)
विशिष्टस्पर्शवत्त्वं वायो वर्तते इति तत्रोक्तलक्षणा-
समन्वयः ।

विशेषणांशानुपादाने - रूपरहितत्वविशेषणानुपादाने
स्पर्शवत्त्वमात्रस्य लक्षणत्वे पृथिव्यादित्रिकेऽति-
व्याप्तिः, तद्वारणाय विशेषणोपादानम् ।

(सिद्धम्) तत्रापि स्पर्शवत्त्वस्य सत्त्वादिति भावः ।
तावन्मात्रोपादाने - विशोध्योशोपादानस्य फलमाह -
आकाशादावतिव्याप्तिवारणाय विशोध्योपादानम् इति
शम् ।